

ОБРАЗОВАНИЕТО КАТО ПРАВО – ПРАВО ЗА КОГО И НА КАКВО ОБРАЗОВАНИЕ?

КАТЯ СТОЙЧЕВА
ЕВГЕНИЯ МАРКОВА
ЛИЛИ БЕБОВА

Ратифицирането от страна на България на конвенцията на ООН за правата на детето през 1991 г. представлява безспорен напредък в сферата на законодателното и административно обезпечаване на националната политика и практика в съответствие с международните стандарти в областта на правата на детето. Подобряването на положението на децата в съвременното българско общество не следва автоматично обаче от законодателните и административни инициативи и промени. Първата национална интердисциплинарна конференция „Децата в риск“ (1–4 ноември 1993 г.) посочи необходимостта правата на децата да бъдат осигурени не само формално (*de jure*), но и да бъде гарантирано тяхното качествено реализиране (*de facto*) в реалната социална практика. А превръщането на правните норми в норми на социален живот зависи и многократно се опосредства от индивидуалните нагласи, груповите процеси и междуличностни отношения в семейството, училището, неформалните приятелски групи и групи на връстниците, както и по-големите социални общности; както отбелязват Fuglesang & Chandler (1993), „правата на децата се осъществяват чрез човешкото приближаване до тях“.

Значението на човешкия фактор за ефективното прилагане на международно възприетите норми и

стандарти в областта на правата на детето се разглежда като една от най-важните предпоставки за ефективната им социална реализация; като първостепенна задача се поставя необходимостта „... да се осигури постепенно навлизане на духа и нормите на конвенцията в ежедневието на индивидите, семействата и общностите“ (James P. Grant, цит. по Himes, 1993).

Настоящото изложение представя подходите и резултатите на пилотно психологическо проучване върху правото на образование в две столични училища, проведено през месеците юни – октомври 1994 г. Предмет на анализ и обсъждане бяха представите и нагласите на учениците в горна училищна възраст, техните учители и родители за правото на образование и как то се реализира в съвременното българско училище. Обект на нашия интерес бе правото на детето на образование така, както то е дефинирано в чл. 28 и 29 на Конвенцията на ООН за правата на детето.

Изборът на правото за образование беше продиктуван както от значението му за по-плътното осъществяване правата на децата, така и от желанието ни да привлечем общественото внимание към многобройните рискове, които неговото неразбиране и/или незачитане създава за децата и за обществото както в дългосрочен, така и в краткосрочен план. Образованието може и е призвано да иг-

рае важна роля в изграждането на позитивно отношение и пълноценно разбиране на човешките права, както и на съответните нравствени и поведенчески норми и модели, разширяването на личната и социалната подкрепа за реализирането на правото на образование в максимална степен е изключително важно именно поради силното влияние, което образованието и образователната система оказват върху развитието и бъдещето на децата. Това е и най-добрата защита на правата на детето от възможни посягателства, както и най-добрата инвестиция в бъдещото им спазване и зачитане.

Проектът „Правото на образование и образователният риск“ включва: 1) изследователска част, насочена към събиране на релевантна за българската културна среда информация относно доминиращите нагласи към образованието като право и относно ролята на българското училище за постигане на образователните цели и задачи; 2) след приключването на обработката и анализа на емпиричните резултати бяха проведени срещи-разговори с учениците в двете училища. Тези дискусии имаха за цел: а) да запознаят учениците с експерименталните данни; б) да се валидизират направените изводи посредством мнението на самите изследвани лица; в) да се обсъдят проблеми свързани с правото на образование, които не бяха отразени в емпиричното изследване.

Обхванати бяха: 1) 111 ученика от 9-ти и 10-ти клас 41 момчета и 70 момичета), на възраст от 15 до 17 години; 2) 25 души учители (почти 90% от преподавателите, които работят с тези класове), от които 5 са мъже; и 3) 44 родители – 32 майки и 12 бащи, на възраст от

35 до 57 години, 8,4% от тях с висше образование. За нуждите на изследването беше конструиран оригинален въпросник за оценка на лаическите концепти, възгледи и нагласи на учители, родители и ученици по отношение на правото на образование.

Какво означава за вас лично правото на образование?

Използваният въпросник дава възможност на изследваните лица да отговорят в свободна форма на този въпрос. По-долу са дадени (ранжирани по честота на срещането им в проценти) отговорите, получени от учениците:

● (46) ПО като право на избор:

избор на: (26) учебни предмети, които да изучавам в училище; (8) дали да уча и да ходя на училище; (7) средно или висше училище, което да посещавам; (5) какъв да стана и какво да правя в живота; (4) предпочитани вид и степен на образование;

избор на основата на: (14) желанията на учениците; (6) интересите на учениците; (4) способностите на учениците; (3) да се отчети не само мнението на възрастните/родители;

(4) по-голяма индивидуализация на обучението;

(1) право на децата да участват при вземането на решения за училищните дела;

● (36) ПО като право на всеки да получи образование;

(14) независимо от: (13) раса; (11) пол; (5) религия; (5) мнение и произход; (4) средства; (3) въз-

раст и език; (1) култура и положение в обществото;

(3) предоставяне на възможности на тези, които искат да учат;

(2) надарените ученици не трябва да бъдат ограничавани;

● **(35) ПО дефинирано чрез значението му за развитието на индивида;**

значение по отношение на: (16) реализацията на човека в живота; (12) развитието на талантите и способностите на личността; (11) личностното израстване на индивида; (4) професионално развитие и кариера; (3) обща култура и широки познания; (2) бъдещо положение/позиция в обществото;

● **(19) ПО като право на свободен достъп до образование;**

(6) достъп до желаните учебни заведения;

● **(7) ПО като право да получиш достатъчно информация и знания;**

● **(3) ПО във връзка с неговите финансови аспекти;**

(2) безплатно образование или подпомагано от стипендии;

(1) предпочитания към платено образование;

● **(3) ПО като предполагащо задължително основно образование;**

● **(3) ПО във връзка с културното и демократично развитие на обществото;**

Разбиранията на учениците са ясно центрирани върху потребността от уважение към неповторимата индивидуалност на всяко дете и

желанието за зачитане на различните стремежи; интереси и желания. В техните разбирания това е свързано със съществуването и реализирането на индивидуализирани образователни програми и възможности за свободен избор в сферата на обучението и изучаваните предмети и области на знанието и културата. Подобни резултати не са необичайни при изследвания на българската образователна система [4]: стандартизиран, формализиран учебен процес, който не отчита индивидуалните особености на учениците, се посочва като една от главните причини за отчуждаването на учениците от училището.

Гледната точка на възрастните е свързана преди всичко с оценка на ролята на образованието в живота на детето и на съществуващите образователни възможности, както се вижда от изброените по-долу отговори на учителите (подредени по честота на срещане в проценти):

● **(32) ПО дефинирано чрез значението му за развитието на индивида;**

по отношение на: (12) реализацията на човека в живота; (8) развитието на талантите и способностите на личността; (8) личностното израстване на индивида;

● **(32) ПО като право на всеки да получи образование;**

(12) независимо от: (8) раса, пол и социално положение; (4) религия и страна;

(74) зелена светлина за високо надарените деца;

● **(24) ПО като важен елемент на човешките права и свободи;**

(4) право гарантирано от Кон-

ституцията на България и Закона за народната просвета;

● **(16) ПО като право на избор:**

избор на: (4) да се посещава училище или не;

Избор на основата на: (8) способностите на учениците;

● **(12) ПО като право на свободен достъп до образование;**

● **(4) ПО като право да получиш достатъчно информация и знания;**

Лаическите концепти на родителите за правото на образование са много близки до тези на учителите, както по съдържание, така и в субординацията на приоритетите. И двете групи използват една категория отговори, която не се наблюдава при учениците: определянето на правото на образование чрез по-общата и, респективно, по-абстрактна категория на човешките права и свободи. Отговорите на родителите (подредени по честота на срещане в проценти) са:

● **(36) ПО дефинирано чрез значението му за развитието на индивида;**

по отношение на: (16) реализацията на човека в живота; (16) личностното израстване на индивида; (9) обща култура, широки познания; (7) развитие на талантите и способностите на личността; (7) професионално развитие и кариера; (2) да бъдеш полезен на другите и на обществото; (2) по-добро финансово положение в бъдеще;

● **(32) ПО като право на всеки да получи образование;**

(5) независимо от: (5) възраст;

(2) пол и раса;

(14) в степен, съответстваща на: (9) способностите на учениците; (5) интересите на учениците (5) желанията на учениците;

● **(18) ПО като право на свободен достъп до образование;**

(2) независимо от финансовите възможности на родителите;

● **(11) ПО като правото на избор;**

избор на: (7) учебни предмети, които да се изучават в училище; (7) средно или висше училище, което да се посещава; (2) учителите, при които да се учи детето;

● **(11) ПО във връзка с неговите финансови аспекти;**

(7) безплатно образование или подпомагано от стипендии;

(5) учениците с най-високи постижения трябва да получават стипендии с предимство;

● **(9) ПО като важен елемент на човешките права и свободи;**

(2) право, гарантирано от конституцията на България и Закона за народната просвета;

● **(7) ПО във връзка с културното и демократично развитие на обществото;**

Правото на образование като ценност и реализацията му днес

По-долу са дадени резултатите, получени при оценката за субек-

тивната значимост на основните компоненти на правото на образование (член 28) и цели на образованието (член 29) за пълното и

хармонично развитие на детето. Използвана е 5-степенна скала, от 5 (много значимо) до 1 (никак не е значимо):

Таблица 1

Инструментална ценност на образователните цели и задачи по отношение на пълното и хармонично развитие на личността на детето

	Ученици	Учители	Родители
Свободен достъп до основно, средно и висше образование, независимо от раса, пол, език, религия, възгледи, произход, собственост	2 (4,58)	7 (4,32)	1 (4,80)
Свободен достъп до образователна и професионална информация	5 (4,22)	9 (4,20)	5 (4,59)
Свободен достъп до съвременни научни и технически познания	7 (4,07)	8 (4,25)	8 (4,46)
Подготовка на детето за самостоятелен и отговорен живот в свободно общество	1 (4,61)	3 (4,67)	2 (4,77)
Развитие на талантите и на умствените и физически способности на детето	3 (4,54)	5,5 (4,57)	3 (4,73)
Възпитание в дух на толерантност, мир и разбирателство	8 (3,99)	2 (4,68)	6 (4,58)
Развиване на чувство на уважение към природната среда	4 (4,26)	5,5 (4,57)	7,5 (4,57)
Възпитание в дух на зачитане на основните човешки права и свободи	6 (4,19)	1 (4,75)	4 (4,64)
Развиване на чувство на уважение към културата и ценностите както на собствената страна, така и на другите народи	9 (3,98)	4 (4,60)	9 (4,42)

Оценките на възрастните са по-високи от тези на учениците, в резултат, вероятно, на силното влияние на типичните за изследваната юношеска възраст критичност на мисленето и отношението

към света. Brieland & Korr [1] също така наблюдават различия в стандартите на учениците и техните родители, както и различия в нагласите им към съдържанието на конвенцията. В нашето изследване

Таблица 2

**Оценка на приност на съвременното българско училище
за постигането на изследваните образователни цели и ценности**

	Ученици	Учители	Родители
Свободен достъп до основно, средно и висше образование, независимо от раса, пол, език, религия, възгледи, произход, собственост	1 (3,76)	1 (4,16)	1 (3,55)
Свободен достъп до образователна и професионална информация	2 (2,89)	2 (3,24)	2 (3,05)
Свободен достъп до съвременни научни и технически познания	4 (2,50)	8 (2,88)	3 (2,64)
Подготовка на детето за самостоятелен и отговорен живот в свободно общество	8 (2,26)	4 (3,08)	9 (2,25)
Развитие на талантите и на умствените и физически способности на детето	5 (2,47)	3 (4,67)	5,5 (2,41)
Възпитание в дух на толерантност, мир и разбирателство	7 (2,29)	7 (2,92)	4 (2,43)
Развиване на чувство на уважение към природната среда	9 (2,06)	9 (2,84)	5,5 (2,41)
Възпитание в дух на зачитане на основните човешки права и свободи	6 (2,43)	5,5 (3,04)	8 (2,32)
Развиване на чувство на уважение към културата и ценностите както на собствената страна, така и на другите народи	3 (2,67)	5,5 (3,04)	7 (2,34)

ценностната ориентация на учениците се оказва по-близка до тази на родителите ($R=0,73$; $p<0,05$), отколкото на техните учители ($R=0,17$; n.s.).

Критичността в нагласите и оценките на учениците е още по-силно изразена при оценката на приноса на българското училище за постигането на целите и ценностите на Конвенцията в сферата на образованието. Средните стойно-

сти в тяхната група са по-ниски от средната при 8 от 9-те индикатора, аналогични резултати се наблюдават и в групата на родителите. Вероятно личната и професионална ангажираност на учителите с образователна дейност ги прави по-чувствителни и в този смисъл по-добре оценяващи възможностите и потенциалните достойнства на образованието като реализация на основно човешко право.

Включване в дискусии за правото на образование и познаване на Конвенцията на ООН за правата на детето

Нито учителите (mean = 2,8; sd = 1,35), нито родителите (mean = 2,458; sd = 1,4) са удовлетворени от степента, в която са запознати със съдържанието на Конвенцията и нейните стандарти и изисквания по отношение положението на детето в обществото.

Около 50% от учителите посочват, че са участвали в дискусии и разговори по проблеми, свързани с правото на образование и с другите права на децата през последната учебна година. Темите, които те цитират, обхващат по-обща проблеми на децата в днешното общество като: *как да отстояваш своите права и свободи; бездомните деца; правото на религия и религиозните секти*; или отразяват непосредствените грижи и безпокойства на ученици, учители и родители в сферата на образованието, като: *платено обучение; правото на учениците в горен курс да работят, за да се издържат; изборът на учебно заведение, в което да продължиш образованието си; професионално ориентиране и свободата при избора на бъдеща професия; как да се решават ежедневните училищни проблеми в дух на толерантност и взаимно разбиране*.

Данните от проучването на родителското мнение показват, че те са по-малко въввлечени в дискусии и разговори на тези теми в сравнение учителите (или в по-малка степен свързват своите разговори с децата с проблематиката на чо-

вешките права): само 38% от тях са отговорили положително на поставения въпрос. Съществува и определена разлика в характера на обсъжданите теми: при интеракцията дете-родител на преден план излизат образователните проблеми и положението на детето в обществото като гражданин със свои собствени права и свободи. Получените отговори са от типа на: *свободата при избора на бъдещето образование, на приятели и лични контакти; приемните изпити във ВУЗ, финансови проблеми във връзка с евентуалното следване на детето, проблеми и перспективи пред средното образование в България, социалната диференциация по отношение на съществуващите образователни възможности*.

76 % от изследваните ученици посочват, че не са участвали в дискусии по проблеми на правото на образование и на правата на децата като цяло през последната учебна година. Темите, изброени от тези, които са отговорили положително на въпроса, са много близки до проблематиката, съобщена от родители и учители; *непосредствени грижи и проблеми, свързани със свободата да избереш какво да правиш в своя живот; негативните увлечения в училище; финансови затруднения и висше образование*. Сред по-общите проблеми, които са били дискутирани, се отбелязват: *бездомните деца, децата без родители и децата в детските домове*.

Получените емпирични данни още веднъж потвърждават важността на *образованието като реална социална практика* и на начина, по който тя се преживява от децата, за структурирането на лаическите концепти за образованието като право, за формирането

на нагласи и очаквания по отношение на училището, учителите и застъпването от училището ценности и идеали.

Наблюдава се висока степен на сходство между субективната представа за правото на образование на изследваните от нас лица и международно възприетите стандарти в тази област, това е един безспорно позитивен индикатор за развитието на *социално-психологическата култура на българското общество в областта на правата на човека*. Заедно с това настоящите резултати трудно могат да се генерализират, поради твърде специфичния и ограничен характер на извадката; необходими са бъдещи изследвания върху по-широка и разнообразна соци-

ална, културна и икономическа основа.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Brieland, D. and Korr, W. S. (1993) A comparative study to clarify the UN Convention on the Rights of the Child in: Children At Risk Proceedings, vol 2, p. 479–481. Bergen: Norwegian Centre for Child Research.*
2. *Fuglesang, A. and Chandler, D. (1993) Children's rights through community care, in: Children At Risk Proceedings, vol 1, p. 3–27, Bergen: Norwegian Centre for Child Research.*
3. *Himes, J. R. (1993) The United Nations Convention on the Rights of the Child: Three Essays on the Challenge of Implementation, Innocenti Essays, No 5.*
4. *Nation wide Situation Analysis of Bulgaria's children and Families, 1992, UNICEF*

ПРАВО НА ЛИЧНОСТНА ИДЕНТИФИКАЦИЯ ПРЕД ЗАКОНА

ЗАКОНЪТ ВЪВ ВАШАТА СТРАНА ТРЯБВА ДА
ПРИЗНАВА ПРАВАТА НА ВСЕКИ ЧОВЕК.